

УДК 336:338

ДЕРЖАВНЕ ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Гаман П.І.¹, Гаман Н.О.²

¹ доктор наук з державного управління, доцент, начальник відділу публічного управління цивільним захистом, науково-дослідного центру заходів цивільного захисту, Український науково-дослідний інститут цивільним захистом, м. Київ, вул. Рибальська, 18, 01011, Україна,
тел.: (044)-280-18-01, e-mail.: haman_p.i@ukr.net

ORCID: 0000-0002-3239-8936

² кандидат наук з державного управління, старший викладач кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань, вул. Садова, 2, 20300, Україна,

тел.: (047)-44-34-582, e-mail: haman_n.o@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-4999-6163, DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-52-65-70>

STATE FINANCIAL SUPPORT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN UKRAINE: PROBLEMS AND PERSPECTIVES

Haman P.¹, Haman N.²

¹ doctor of sciences in public administration, associate professor, head of the department of public management of civil protection, scientific research center for civil protection measures, Ukrainian research institute for civil protection, Kyiv, st. Rybalska, 18, 01011, Ukraine

² candidate of sciences in public administration, senior lecturer of the department of marketing, management and business management, Uman state pedagogical university Pavlo Tychyna, Uman, st. Sadova, 2, 20300, Ukraine
tel.: (047)-44-34-582, e-mail: haman_n.o@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-4999-6163, DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2018-52-65-70>

Анотація. За даними експертів Світового банку однією з чотирьох основних умов формування економіки знань є освіта та навчання, які характеризують наявність освіченого та професійно підготовленого населення, здатного до продукування, розподілу та використання знань. В умовах ринкових відносин освіта виступає важливою складовою і визначальним фактором людського розвитку та відіграє особливу роль у формуванні інтелектуального, духовного, економічного потенціалів держави. Освіта є найбільш масштабною частиною нинішнього державного устрою, його політичної, соціально-економічної, культурної та наукової організації. Від якості освіти залежить відтворення та нарощення інтелектуального потенціалу суспільства, виховання громадян, модернізація суспільних відносин. Удосконалення системи освіти – один із заходів, який необхідний для подолання кризових процесів, поліпшення життя людей, утвердження національних інтересів, зміцнення держави. Можна стверджувати, що без потрібної освіти люди не можуть забезпечити собі належних умов життя та реалізуватися як особистості. Фінансування освіти є основним важелем впливу держави на процеси перетворень в університетах та основним інструментом досягнення позитивних результатів в освітній сфері. Фінансове забезпечення освіти є основною умовою забезпечення якості освітніх послуг, підтримки конкурентоспроможності вищих навчальних закладів не лише в межах держави, а й на світовому ринку. Необхідно враховувати зарубіжний досвід як у питанні децентралізації фінансового забезпечення, так і у визначенні чіткої формули фінансування, яка б була сформована на елементах прозорості і доступності, що, своєю чергою, дасть відповідь на запитання, на основі яких показників заклад вищої освіти повинен отримувати кошти й яку кількість. Відповідно, повинен бути зумовлений зростаючий інтерес суспільства й держави до питань розвитку галузі освіти та визнання її загальнонаціональним пріоритетом. Для вирішення завдань, які сьогодення ставить перед системою вищої освіти, потребується суттєве зростання обсягу фінансування освіти.

Ключові слова: вища освіта, фінансування вищої освіти, джерела фінансування, видатки на освіту, державний бюджет, місцеві бюджети, зарубіжний досвід, формула фінансування.

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 10

Annotation. According to experts from the World Bank, one of the four main conditions for the formation of the knowledge economy is education and training that characterizes the availability of an educated and professionally trained population capable of producing, distributing and using knowledge. In the context of market relations, education is an important component and determinant of human development and plays a special role in shaping the intellectual, spiritual, economic potential of the state. Education is the most extensive part of the current state system, its political,

socio-economic, cultural and scientific organization. The quality of education depends on the reproduction and growth of the intellectual potential of society, education of citizens, modernization of social relations. Improving the education system is one of the measures necessary to overcome the crisis processes, improve people's lives, establish national interests, and strengthen the state. It can be argued that without the necessary education people can not provide themselves with proper living conditions and be realized as individuals. Education financing is a major lever of state influence on the processes of transformation in universities and the main instrument for achieving positive results in the educational sphere. Financial provision of education is a basic condition for ensuring the quality of educational services, supporting the competitiveness of higher education institutions not only within the state but also on the world market. Foreign experience should be taken into account both in the issue of decentralization of financial security and in the definition of a clear funding formula that would be formed on the elements of transparency and accessibility, which, in turn, will answer the question, on the basis of which indicators higher education institution should receive funds and what quantity. Accordingly, the growing interest of society and the state in the issues of the development of the education sector and its recognition as a nationwide priority must be due. In order to solve the problems that the present poses to the system of higher education, a substantial increase in the financing of education is required.

Key words: higher education, higher education financing, funding, expenditure on education, state budget, local budgets, foreign experience, financing formula.

Formulas.: 0; fig.: 1; tabl.: 0, bibl.: 10

Постановка проблеми. Велике соціальне розшарування, втрачання взаємозв'язку між рівнем освіти та розміром заробітної плати – все це лише частина проблем, вирішення яких стоїть перед Україною задля подолання низки соціальних та економічних негараздів, а також підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку. Їхнє вирішення – досить складний процес, ключовим елементом якого виступає реформування системи вищої освіти як одного з основних елементів розвитку людського капіталу та можливості зменшення соціальної нерівності, а саме у питанні доступності вищої освіти для різних соціальних верств населення, що і обумовлює актуальність теми дослідження. Питання розвитку освітніх послуг є ключовим аспектом у підвищенні економічного добробуту суспільства та економіки країни у цілому. Право на здобуття освіти гарантується Конституцією України. Одне з пріоритетних завдань держави – забезпечення рівного доступу до системи освіти для всіх верств населення та надання якісних освітніх послуг, які, своєю чергою, будуть задовольняти основні напрями розвитку економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням дослідження процесів фінансового забезпечення функціонування закладів вищої освіти присвятили свої праці О. Бойко [1], І. Барматова, І. Вакарчук [2], О. Василик, В. Геєць, В. Глущенко, А. Касич, Т. Нефедова, Л. Парашенко [3], О. Стельмах [4], В. Савченко, Є. Стадний, О. Співаковський, І. Тарасенко [5], В. Циган, Л. Федулова та ін.

Проте існує невідповідність між завданням державної політики у сфері вищої освіти та обсягами фінансування стосовно забезпечення

виконання цих завдань. Відбувається зниження якості освіти, що, своєю чергою, послаблює її конкурентоспроможність на світовому ринку.

Формування цілей статті. Метою статті є дослідження проблем державного фінансового забезпечення закладів вищої освіти в Україні, розгляд зарубіжних моделей фінансування та оцінка їх перспектив.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ефективність розв'язання проблем соціально-економічного розвитку України взагалі, та й будь-якого регіону країни багато в чому залежить від наявності та використання інтелектуального потенціалу суспільства, значна частина якого зосереджена в системі освіти. Досвід розвинених держав підтверджує думку, що чим вищий рівень освіченості їх населення, тим вищий рівень соціально-економічного розвитку держави. Саме тому розвинені країни спрямовують фінансові ресурси на підтримку та забезпечення розвитку вищої освіти. Зазначимо, що від освітнього рівня у державі залежить рівень кадрового потенціалу, тоді як від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку регіону, тому аналіз стану та закономірностей розвитку освітніх закладів за сучасних умов являється досить актуальною темою. В умовах реформування вищої школи увага науковців, політичних та громадських діячів до цієї проблеми цілком очевидна.

Необхідною умовою ефективного функціонування закладів вищої освіти є порядок і умови формування їх фінансових ресурсів. Слід звернути увагу на те, що джерела фінансування закладів вищої освіти залежать, насамперед, від форми власності вищого

навчального закладу. Так, відповідно до Закону України «Про вищу освіту» фінансування вищих навчальних закладів державної форми власності здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, фінансування вищих навчальних закладів та вищих навчальних закладів комунальної форми власності відбувається за рахунок коштів відповідних бюджетів, а фінансове забезпечення вищих навчальних закладів приватної форми власності здійснюється їх власником. Окрім того, для фінансування вищих навчальних

закладів можуть залучатися додаткові джерела фінансування, не заборонені законодавством, зокрема: плата за надання освітніх послуг, надходження від науково-дослідної діяльності ВУЗу, орендна плата та інші.

Отримані кошти спрямовуються на здійснення статутної діяльності вищого навчального закладу у порядку і на умовах, визначених законодавством та його статутом. Виходячи з вищенаведеного, ми пропонуємо згрупувати фінансові ресурси закладів вищої освіти наступним чином (рис. 1).

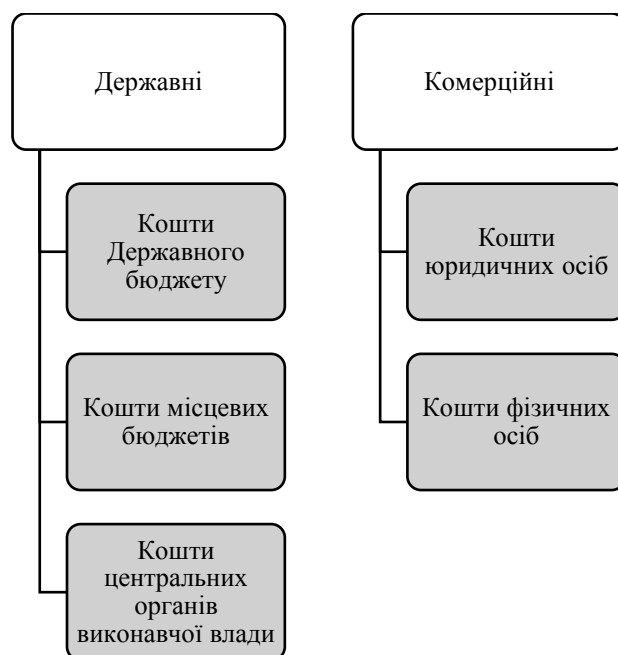

Рис. 1 Формування фінансових ресурсів вищих навчальних закладів

Джерело: складено авторами на основі [6]

Таким чином, в сучасних умовах джерела фінансування навчання студентів вищих навчальних закладів характеризуються багатоканальністю.

Оскільки основу системи вищої освіти складають державні навчальні заклади, то провідна роль належить державному фінансуванню. Проте сьогодні немає жодної освітньої організації, яка б не надавала платні освітні послуги населенню, приватним фірмам та корпораціям. Згідно з даними частка домогосподарств у фінансуванні вищої освіти скоротилась із 36,3% у 2015 році до 25% у 2017, із скороченням і так незначної частки підприємств та організацій із 1,4% у 2015 році до 1,0% у 2017 році. Відтак державний сектор забезпечує фінансування вищої освіти на понад 70% його обсягу, що майже у два рази перевищує приватні надходження у цю галузь. За результатами аналізу статистичних даних за

2013–2017 роки, можна зазначити, що обсяги бюджетного забезпечення вищої освіти зростають з кожним роком. Відтак фінансування вищої освіти із зведеного бюджету України збільшилось в півтора рази із 18552,9 млн. грн у 2013 році до 30003,1 млн. грн у 2017 році. Варто також зазначити, що зростання видатків зведеного бюджету спостерігалось протягом усього аналізованого періоду, проте динаміка не мала тенденції до рівномірного зростання, найбільше зростання спостерігалось у 2013 році порівняно із 2010 роком на 44,6%, а от найменше у 2014 році лише 2,3% порівняно із 2012 роком. Визначальним є 2009 рік, коли після кризи 2008 року видатки зведеного бюджету України зменшились на 0,6%, а бюджетні видатки на вищу освіту зросли на 44,6%. Крім того майже третину видатків на освіту склали видатки саме на вищу школу, частка яких зменшилась із

31,4% у 2010 році до 28,4% у 2015 році, що говорить про скорочення асигнувань на вищу освіту порівняно із загальними асигнуваннями на освіту. Негативною є тенденція до скорочення частки видатків на вищу освіту у зведеному бюджеті із 6,8% у 2013 році до 5,9% у 2017 році, що свідчить про фінансування вищої освіти за залишковим принципом. Із проаналізованих даних видно, що обсяг бюджетного забезпечення вищої освіти у відсотках до ВВП не має стабільної тенденції до зростання, оскільки у 2011–2012 роках він був нижчий, ніж у 2009–2010 роках і складав лише 2%. А зріс лише у 2013 році до 2,1%. Загалом цей показник відповідає світовим тенденціям фінансування вищої освіти.

У структурі видатків закладів вищої освіти в Україні за функціональною класифікацією найбільшу частку становлять послуги у сфері освіти понад 90,0% всього обсягу (ця сума охоплює оплату праці працівників, нарахування на заробітну плату, купівлю предметів, матеріалів, обладнання та інвентарю, фінансування досліджень і розробок, капремонт та заходи спеціального призначення, що мають державне значення). Менше одного відсотка склали витрати на надання медичних послуг (0,01%), адміністративних послуг (оплата комунальних, фінансових послуг, відрядження, будівництво та ремонт) (0,83%), транспортні послуги (0,01%), підручники та канцелярські товари (0,8%) [7].

Варто також зазначити, що витрати на фінансові послуги (стипендії) склали 1,66%, інвентар та обмундирування – 1,47% та послуги харчування – 4,4%. Відтак зазначимо, що найбільшу частку витрат закладів вищої освіти в Україні складають послуги в сфері освіти (де переважають витрати на оплату праці), що свідчить про недофінансування інших статей, необхідних для вдосконалення та ефективного розвитку вищої освіти в Україні. Фінансове планування діяльності вузу полягає насамперед у розрахунку потреби в коштах.

Державні заклади вищої освіти здійснюють підготовку бюджетних запитів з визначеною потребою в бюджетному фінансуванні та подають їх головним розпорядникам коштів. Традиційно фінансування закладів вищої освіти в Україні здійснюється відповідно до можливостей бюджету, відтак забезпечується 40–80% від розрахункової потреби в коштах. Крім цього, проблема поглиблюється через використання бюджетному плануванні видатків норм та нормативів, що були

затверджені ще у радянські часи. Ці норми та нормативи не відповідають сучасним реаліям та призводять до неправильного визначення реальних потреб у бюджетних коштах. Недоліком цієї моделі фінансування вищої освіти є також і те, що держава не купує освітні послуги, а забезпечує діяльність закладів вищої освіти, що їх виробляють для безкоштовного споживання частиною населення [8].

Безперечно, що бюджетне фінансування має залишатись основним джерелом фінансування і на перспективу. Проте в умовах сьогодення існує нагальна потреба в зміні витратного підходу фінансування закладів вищої освіти на диференційований підхід, який має здійснюватись за результатами атестації вищих навчальних закладів за наступними критеріями. Не менш важливу роль у фінансуванні закладів вищої освіти відіграє і соціальна підтримка здобувачів вищої освіти. Проте нині діючий механізм соціальної підтримки фінансування навчання малозабезпечених категорій потребує пошуку більш поглибленого адресного використання коштів, яке забезпечить раціональність використання цільових коштів.

Питання оплати підготовки здобувачів вищої освіти є ключовим для адміністрування фінансового забезпечення національної системи вищої освіти. Проте в Україні до тепер відсутні нормативи для розрахунків вартості навчання особи у закладі вищої освіти. Тож, одним з векторів державного регулювання фінансового забезпечення закладів вищої освіти на найближчу перспективу має стати розробка нормативів розрахунку вартості освітніх послуг, як для громадян України, так і для іноземців, а також прийняття нормативних актів обмежуючого характеру, які заборонять ВНЗ встановлювати вартість навчання за кошти фізичних та юридичних осіб нижчою, ніж вартість підготовки коштами державного бюджету.

Слід наголосити, що глобалізація отримання вищої освіти передбачає, що здобувач вищої освіти може її отримувати у вищих навчальних закладах, як вітчизняних, так й іноземних. Саме тому, враховуючи те, що транскордонну освіту студент здобуває переважно за власні кошти, або кошти які він залучає, важливою характеристикою «включеності» країни в глобальний освітній простір, її визнання конкурентоздатною на ринку надання послуг вищої освіти є грошові потоки від експорту та імпорту освітніх послуг. На жаль, Україна на цьому ринку виглядає недостатньо конкурентоспроможною.

У світовій практиці сформувалися кілька підходів до організації державного фінансування вищої освіти. Фінансування за видатками (Канада, Велика Британія, Франція, Японія, Швеція, Норвегія, Китай, Нігерія) передбачає, що бюджетні кошти надходять прямо до закладів вищої освіти, а їх використання чітко контролюється державою. Ступінь автономії, а отже, і відповідальності закладів вищої освіти за надання якісних освітніх послуг низький. Бюджетування закладів вищої освіти здійснюється з використанням трьох механізмів: лінійний бюджет – кошторис розподіляється за типами витрат (зарплата, обладнання, обслуговування студентів); програмний бюджет – розподіл коштів за центрами вартості (окремими факультетами або, в деяких випадках, навіть окремими викладачами, які відповідають за програму); кошторис за видами діяльності – з виокремленням витрат на навчання та на дослідницьку роботу. Фінансування за результатами (Данія, Фінляндія, Ізраїль, Нідерланди, США та інші країни) означає, що виділення державних коштів залежить від результатів навчальної та науководослідної діяльності закладів вищої освіти – безпосередніх (якості та обсягу наданих освітніх послуг) і кінцевих (соціально-економічного ефекту від здобуття освіти: кар'єрного зростання випускників, їхніх доходів, задоволеності роботодавців якістю підготовки випускників тощо). Заклади вищої освіти мають більше повноважень у фінансовому та адміністративному управлінні, але галузеве міністерство здійснює постійний моніторинг якості освіти. Договірне фінансування освіти (Бразилія, Аргентина, Індія, Греція, Італія) має за основу результати переговорів представників закладів вищої освіти та освітнього міністерства або фінансових установ [9].

Формування бюджету може відбуватися:

а) шляхом збільшення коштів порівняно з попереднім періодом відповідно до планів розвитку освітнього закладу;

б) з використанням угод «адгос», зважаючи на політичну вагу в суспільстві представників даного навчального закладу;

в) методом встановлення урядом для кожного конкретного закладу вищої освіти фіксованого проценту від національного доходу.

Договірне фінансування вищої освіти фахівці не вважають ефективним через високу економічну невизначеність та залежність від

зовнішніх впливів. Розвиток недержавних форм фінансування відбувається поступово. Крім того, застосування окремих джерел є досить обмеженим з різних обставин. Перешкодою фінансовій допомозі освіти з боку підприємств та фінансових структур є непрозорість бюджетного процесу як на рівні окремих навчальних закладів, так і на рівні району чи міста. Громадським організаціям чи благодійним фондам важко вступати у контрактні відносини з навчальними закладами, оскільки вони не можуть наймати працівників для виконання професійних завдань. Використання механізмів кредитування освіти також є обмеженим. Співвідношення між бюджетним і не бюджетним фінансуванням освіти залежить від дії великої кількості чинників, а саме: темпів економічного розвитку, наявності бюджетних ресурсів за адекватної державної політики у сфері освіти, форми власності вищого навчального закладу та ефективності керівництва ним. Необхідно зазначити, що будь-які зміни в системі освіти неможливі без належного фінансового забезпечення, а вивчений досвід як командно-адміністративної, так і ринкової систем господарювання показує, що саме бюджет є домінуючим джерелом фінансування діяльності та розвитку державних закладів вищої освіти [10].

З огляду на зазначене, диверсифікація джерел фінансування освіти (залучення коштів студентів, відкриття програм платної додаткової професійної освіти, проведення наукових досліджень на замовлення та ін.) є одним із способів зменшення ресурсної залежності закладів вищої освіти від держави. Ця проблема особливо загострилася внаслідок фінансово-економічної кризи, створюючи загрозу розвитку вищої освіти в Україні: з одного боку скоротилися можливості бюджетного фінансування закладів вищої освіти та, як наслідок, зменшення рівня заробітної плати професорсько-викладацького складу, зменшення видатків на наукові дослідження, призупинення бюджетного фінансування пільгових кредитів на будівництво житла для науково-педагогічного та педагогічного персоналу; з іншого боку – зросла частка коштів спеціального фонду, зароблених власне державними вищими навчальними закладами.

Висновки. Сьогодні фінансове забезпечення вищої школи в Україні є незбалансованим та не відповідає сучасним

вимогам часу. Попри ринкову трансформацію економіки держави, що значною мірою сприяла диверсифікації джерел фінансування вищої освіти, особливо в частині поєднання асигнувань з державного та місцевих бюджетів із приватними фінансовими ресурсами, останнім часом спостерігається зростання фінансового забезпечення вищих навчальних закладів державним сектором, поряд із скороченням частки домогосподарств, підприємств та організацій. Що поглиблює негативні тенденції у фінансуванні вищої школи та збільшує навантаження на державний бюджет. У контексті викладеного ефективний розвиток вищої освіти в Україні вимагає вдосконалення механізмів державного фінансування вищих навчальних закладів (призначені кошти на фінансування освіти повинні виділятися в достатніх обсягах і на стабільній об'єктивній основі) із зміцненням реальної автономії університетів, а недостатній обсяг фінансування вищої освіти з боку держави зумовлює пошук альтернативних джерел їх фінансування.

В даний час, коли Україна, як і більшість країн світу, визнала пріоритетом формування нового постіндустріального типу суспільства, характерною рисою якого є створення нової моделі економіки – економіки знань, освіта стає одним із ключових факторів економічного зростання та сталого розвитку держави. Ефективний розвиток вищої освіти в Україні вимагає вдосконалення механізмів державного фінансування вищих навчальних закладів із зміцненням реальної автономії університетів, а недостатній обсяг фінансування вищої освіти з боку держави зумовлює пошук альтернативних джерел їх фінансування

Література:

1. Бойко А. Конкуренентоспроможність освіти як показник її ефективності та якості. *Вища освіта України* : журнал. 2008. № 3. С. 16–23.
2. Вакарчук І. О. Вища освіта України – європейський вимір: стан, проблеми, перспективи. *Вища школа* : журнал. 2008. № 3. С. 3–19.
3. Паращенко Л. І. Управління загальною середньою освітою на засадах м'якої системної методології П. Чекланда. *Вчені записки Університету «КРОК»* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» №3 (51), 134–142.
4. Стельмах О. Особливості франчайзингу та індаументу в системі фінансування вищих навчальних закладів. *Вісник Тернопільської Академії народного господарства* : журнал. 2003. № 5. С. 82–87.

5. Тарасенко І. О., Нефедова Т. М. Проблеми фінансування вищої освіти в Україні в контексті забезпечення конуцентоспроможності. *Вісник КНУТД* : журнал. 2013. № 4. С.177–185.

6. Волкова Н. Ф. Ефективність використання коштів ВНЗ. *Фінанси України* : журнал. 2005. № 5. С. 66–72.

7. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

8. Про вищу освіту : Закон України від 17.01.2002 № 2984-III. Київ: Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>.

9. Федулова Л. Концептуальна модель інноваційної стратегії України. *Економіка і прогнозування* : журнал. 2012. № 1 . С. 87–100.

10. Яшкіна О. І. Інноваційна діяльність підприємств України : тенденції розвитку та чинники впливу. *Маркетинг і менеджмент інновацій* : журнал. 2013. №4. С. 181–189.

Reference:

1. Boiko A. Konkurentospromozhnist osvity yak pokaznyk yii efektyvnosti ta yakosti. *Vyshcha osvita Ukrainy* : zhurnal. 2008. № 3. S. 16–23.

2. Vakarchuk I. O. Vyshcha osvita Ukrainy – yevropeyskyi vymir: stan, problemy, perspektyvy. *Vyshcha shkola* : zhurnal. 2008. № 3. С. 3–19.

3. Parashchenko L. I. Upravlinnia zahalnoiu serednoiu osvitoiu na zasadakh miakoi systemnoi metodolohii P. Cheklanda. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»* : zb. nauk. prats. Kyiv : Vyd-vo VNZ «Universytet ekonomiky ta prava «KROK» №3 (51), 134–142.

4. Stelmakh O. Osoblyvosti franchaizynhu ta indaumentu v systemi finansuvannia vyshchyykh navchalnykh zakladiv. *Visnyk Ternopilskoi Akademii narodnoho hospodarstva* : zhurnal. 2003. № 5. S. 82–87.

5. Tarasenko I. O., Nefedova T. M. Problemy finansuvannia vyshchoi osvity v Ukraini v konteksti zabezpechennia konutsrentospromozhnosti. *Visnyk KNUVD* : zhurnal. 2013. № 4. S.177–185.

6. Volkova N. F. Efektyvnist vykorystannia koshtiv VNZ. *Finansy Ukrainy* : zhurnal. 2005. № 5. S. 66–72.

7. Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

8. Pro vyshchu osvitu : Zakon Ukrainy vid 17.01.2002 № 2984-III. Kyiv: Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>.

9. Fedulova L. Kontseptualna model innovatsiinoi stratehii Ukrainy. *Ekonomika i prohnozuvannia* : zhurnal. 2012. № 1 . S. 87–100.

10. Iashkina O. I. Innovatsiina diialnist pidpriemstv Ukrainy : tendentsii rozvytku ta chynnyky vplyvu. *Marketynh i menedzhment innovatsii* : zhurnal. 2013. №4. S. 181–189.

Стаття надійшла до редакції 08.11.2018 р.